

Ж. Дүйшеев – т.и.к., профессор
Жалал-Абад Эл аралык университетинин
“Философия” кафедрасынын башчысы
duysheev@mail.ru

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ “АКСАКАЛДАР” ИНСТИТУТУ

ИНСТИТУТ «АКСАКАЛОВ» В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

THE INSTITUTE OF “AKSAKALS” IN KYRGYZ SOCIETY

Аннотация. Аксакал – кыргыз коомундагы таасирдүү институт. Макалада бул институттун коомдогу тарыхый орду, кызматы жана учурдагы абалы каралат.

Түйүндүү сөздөр: Аксакал, кыргыз, коом, институт.

Аннотация. Аксакал – влиятельный институт в кыргызском обществе. В статье рассматривается историческая роль, функции и социальное положение аксакалов на современном этапе.

Ключевые слова: Аксакал, кыргыз, общество, институт.

Annotation. Aksakal – is the influence institute of Kyrgyz public. In this article considered historical place of the institute, its service and present situation.

Key words: Aksakal, Kyrgyz, public, institute.

Аксакал институту кыргыздардын кылымдардын кыйырын кайрыган узак тарыхында бүтүндөй бир коомдук абройлуу аталыш катары жашап келди. Анын чыныгы коомдук ролу, ээлеген орду жана аткарган кызматы (социалдык функциясы) илимий жактан көптөгөн жылдар бою марксисттик өңүттөн каралып, таптык көз караштан улам маани-маңызы толук ачылган жок. Анткени Маркстын коомду “бай-кедейге” бөлүүсүндө “аксакалга” татыктуу орун тийбей келген.

Аксакалдар коомдук көйгөйлөрдү чечүү менен гана чектелбестен саясий маселелерге да жигердүү киришкен учурлар аз эмес. Кокон хандыгынын жашоосунда (1709-1876) аталган институттун коомдук-экономикалык, саясий, укуктук маселелерге киришпеген учурлары сейрек кездешет. “Айыл жергесиндеги административдик башкаруу аксакалдарга (старшиналарга) таандык болгон, ал айыл башчысы же шаар башчысы, квартал башчысы катары кызмат аткарган. Аксакалдар хакимдер тарабынан шайланган. Шаардын аксакалдары болсо, хан тарабынан дайындалып, ага атайын хандын грамотасы тапшырылган. Аксакалдар соттук иштерге кийлигишүүгө укуктуу болушкан, бирок маанилүү иштерди хакимдер менен биргеликте чечишкен. Аксакалдардын милдетине соодагерлер, кол өнөрчүлөр жана башка тургундардын ортосундагы ич ара жаңжалдарды териштирүү иштери кирген” [1, 78]. Кыргыз коомчулугунун көчмөн жана жарым отурукташкан абалы аксакалдардын “вазийфасын” бир аз татаалдаштырганына да күбө болууз. Маселен,

элеттик көчмөндөрдө аксакалдар үчүн жогорудагы кызматтарга дипломаттык миссия да кошулган. Ата мекенибиздин тарыхында адабий көркөм сүрөттөө менен элге кеңири сиңген Сафед-Буландагы көчмөндөрдүн Шералыны хан көтөрүү салтанаты да аксакалдардын активдүү аракетинин акыбети экендигин тарыхый маалыматтар айгинелейт. Анда: “мечиттин алдындагы шибер чөп жыш өскөн көк майданга, ак кийиз төшөлүп, чогулган көчмөн уруулардын аксакалдары, эл башчылары Шералыны ак кийизге отургузушуп, баарысы кийиздин четинен көтөрүшөт да, ортону жети жолу айланып, майдандын четиндеги супанын үстүнө алып келип отургузушат. Кокондон келген Саид-Жалил төрө курандан сүрөө окууга киришет, андан кийин бул окуяга катышкан аксакалдар, бийликтин билермандары, аскер башчылары, катардагы сарбаздар ханга таазим этишип, өздөрү ханга берилгендигин ырастоо үчүн ант беришет” [1, 154].

Аксакал-аскерлер тууралуу да тарыхый маалыматтар көп кабар берет. Белгилүү аскербашы Нүзүп тарабынан 1843-жылы Ташкент шаарын каратып алуу – оор мүшкүлдү жараткан. Мындай кысталыш учурда “Тарых-и Шахрухи” эмгегинде сүрөттөлгөндөй Нүзүп миң башы Ташкент шаарынын билермандарынын, шаар аксакалдарынын оюн билүүгө атайын адам жиберет. Шаардын белгилүү аксакал билермандары Бек-Мухаммед, Дамула Салих бек Ахун, Захур тажик жана башка бир топтору кеңеш өткөрүшүп, Нүзүпкө төмөнкүдөй маанидеги кат жолдошот: “Сиз-

дер тышкарыдан, биз ичкериден болуп жаңжалды баштайбыз” [1, 163]. Шаарды ээлегенден кийин Нүзүп миңбашы ошол эле “аксакалдар менен кеңешип, Ташкендин акимдигине Шералы хандын тун уулу Сарымсактын дайындалгандыгын жарыя кылат” [1, 164]. Кокон хандарынын генеалогиясын сактоодо аксакалдардын ролу чоң. Саруулардын “сакоо” уругунун таасирдүү өкүлү Назарбек Аксыдагы Эсенбайдын өргөөсүнө тестиер баланы алып келип: “Бул бала Ажы бийдин уулу Шералы, ажы бийдин карыганда тапкан табериги, тос-тополоңдо набыт болуп кетпесин деп, аксакалдардын кеңеши менен ушул жерге алып келдим” [1, 195-196] – деп табыштап кеткен.

XIX кылымда кыргыз коомунда аксакал-салыкчылар тууралуу да көптөгөн маалыматтар кездешет. Кокон доорунун акыркы жылдарында “хан алык-салыгы шаарлардан, айылдардан аксакалдар, алардын жардамчылары-тугачтар тарабынан кысым көрсөтүү жолу менен жыйналган” [1, 107].

“Аксакал” – жергиликтүү бийлик ээси (наместник) катары түшүнүлгөн учуру тарыхта кездешет. Маселен 1832-жылы Кокон хандыгы менен Цинь империясынын ортосундагы келишим боюнча “Алим паша биринчи Кашкар аксакалы болуп дайындалганын” [1, 139] билебиз. Орус окумуштуусу Ч. Валиханов бул окуяны: “Алим паша иш жүзүндө өзүнчө губернатор болгон” – деп белгилеген [1, 139].

Ошентсе да аталган мезгилде аксакалдардын бийлиги, өкүмү чектелүү болгон. Себеби алардын чыгарган бүтүмдөрү чечүүчү тыянак болбогондуктан нааразы болгон тараптардын жогорку инстанцияга (бийлер, казылар) арызданууга укуктары болгон. Бул пикирди көрүнүктүү кыргыз тарыхчысы Кушбек Үсөнбаевдин кокон дооруна арналган эмгектеринен да табууга болот. Аталган мезгилдеги кыргыздардын коомдук мамилелерин феодалдарга жана букараларга бөлүп караган түптүү эмгекте [2] аксакалдардын коомдук орду олку-солку абалда экендиги белгиленет. Алардын ордун жана коомдук кызматын түштүктө – даткалар, ал эми түндүктө манаптар ээлеп калгандыгы байкалат. “Биз изилдеген мезгилде, - деп жазат окумуштуу, - баатырлар менен аксакалдар өз орундарын даткалар менен манаптарга алдырып калган. Манаптар бир эле мезгилде “баатыр” аталып, аксакалдар чечкен маселелерге кийлигишип калган” [2, 133].

“Аксакал” түшүнүгү азыркы учурда төмөнкү маанилерде: 1. Физиологиялык(сакалы ак киши); 2. Курактык(жашы өтүп калган-жынысына карабай); 3. Бийлик ээсин аныктап туруучу аталыш катары колдонулуп жүрөт. Белгилүү сөздүктө да жогоруда көрсөтүлгөн абалдарды чагылтуу үчүн колдонулаары жазылган [3,39]. Кыргыз философиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Жамгырбек Бөкөшевдин “аксакалдар” тууралуу ой жүгүртүүлөрү да түп нускалуу. Окумуштуунун баамында: “Аксакал – тек гана улгайган курак, сакалы агарган карыя адам эмес. Кыргызда бул социалдык институт болгон. Аксакал кеп-кеңештин

башында болгон, талаш-тартышты жөнгө салган, чыр-чатакта арага түшкөн. Аксакал нарк-насилди, каада-салтты жакшы билген, акылгөй, билимгөй, кыраакы, калыс, адилет, чынчыл киши болгон. Аксакалды жаш боюнча эмес, элге кылган иши, жыйында айткан кеби, топтогон тажрыйбасы, башынан кечирген таржымалына карап, эл тандаган. Аксакал макулдашуу жаатында гана эмес, башкаруу ишинде да өзгөчө кызмат аткарган. Ошондуктан азыркыга чейин кыргыздар кызмат адамын жашына карабай “аксакал” деп коёт” [4,287]. Чындыгында эле “аксакал” түшүнүгү өзгөчө XX кылымдагы советтик-партиялык кызматкерлерди атоо үчүн да колдонулганына күбө болдук. Маселен Советтик Кыргызстандын Мамлекеттик негиздөөчүлөрүнүн ирилеринин бири Абдыкадыр Орозбековду советтик-партиялык чөйрөдө “аксакал” деп аташчу. Коомдун социалдык тектоникасына башка өңүттөн караган бүгүнкү күндөгү айрым теориялардын турумунда кыргыз элиндеги “аксакал” институтуна өзгөчө мамиле зарыл экендигин белгилей кетүүбүз керек. Анткени жергиликтүү маанидеги көйгөйлөрдүн көбүн чечкен аксакалдардын орду менен ролу байкалбаганы менен өткөөл заманда бир топ эле зор. Алардын иш-аракеттерин укуктук жактан шарттап туруучу жана негиз болуучу атайын мыйзам кабыл алынган. “Аксакалдар соту, - деп жазылат, Дүйнөлүк расмий басылмада – аракеттеги КР мыйзамдарына ылайык, белгиленген тартипте сот, прокурор, ички иштер органдары жана башка мамлекеттик органдар менен кызмат адамдары тарабынан жиберилген материалдарды кароого чакырылган ыктыярдуу башталышта түзүлүп, шайлоого жана өз алдынча башкарууга негизделген коомдук органдар. Аксакалдар соту урмат-сый менен абройго ээ аксакалдардын арасынан жарандардын чогулушу, жергиликтүү кеңештер же дагы башка жарандардын ичинен айыл, кыштак, шаар аймагындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүк органдары тарабынан уюштурулушу мүмкүн. Аксакалдар соту юридикалык жак болуп саналбайт жана акыйкат органдарында каттоого алынбайт” [5].

Мындай Мыйзам жана институт дүйнө элдеринин ичинен биздин өлкөдө гана болуп, атайын “Аксакалдар соту” мыйзамдуу түрдө (“Аксакалдар соту” жөнүндө КР Мыйзамы 2002-жылы 5-июлда кабыл алынган) иш жүргүзүп келүүдө. Биз аталган институттун бар экенин таназар алып, ишине баа берип, коомдогу баркын жогорулатууга тийишпиз.

Адабияттар

1. Алымбаев Ж. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы. -Б., 2015.
2. Үсөнбаев К. *Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства.* - Ф., 1961.
3. Кыргызча-орусча сөздүк.- Б., 1999.
4. Бөкөшев Ж. *Кыргыз философиясы.* -Б., 2013.
5. *Уикипедиядан. Макала: “Аксакалдар соту”.*